

Jacek Pluta
Instytut Socjologii
Uniwersytet Wrocławski

Konstruktywizm, gender i rozum socjologiczny

Constructivism, gender, and sociological mind

Streszczenie: Celem artykułu jest analiza społecznego konstruktywizmu jako elementu paradygmatycznej niezgody panującej w naukach społecznych w obszarze problemowym, który za cel bierze wyjaśnienie roli różnicy płciowej (gender difference) w życiu społecznym. Głównym przedmiotem rozważań jest analiza powodów, dla których odmienny status płci, będący kluczowym elementem obserwowanych historycznie form uspołecznienia, nie zyskuje w oczach klasycznej socjologii takiej samej wartości teoretycznej, jak w przypadku gender studies. Jedną z możliwości wyjaśnienia takiego stanu rzeczy jest odmienny sposób konceptualizacji różnicy płci przez socjologię i gender studies na gruncie społecznego konstruktywizmu.

Słowa kluczowe: różnica płciowa, rozum socjologiczny, gender studies, konstruktywizm, rzeczywistość społeczna

Abstract: The article aims at an analysis of social constructivism as a part of paradigmatic disagreement present in the field of social sciences that intends to explain the role of gender difference in the social life. The main subject is an analysis of causes, for which a different status of gender – being the key element of historically observable forms of socialisation – does not gain the same theoretical value within the field of classic sociology, as it does in the case of gender studies. One of the possible explanations of such situation is a disparate way of conceptualisation of the gender difference by sociology and by gender studies on the grounds of social constructivism.

Keywords: gender difference, sociological mind, gender studies, constructivism, social reality

Różnica paradygmatyczna

Pojęciu paradygmatu w teorii rozwoju wiedzy naukowej przypisuje się wiele kontekstów znaczeniowych. w podstawowym rozumieniu, określonym przez Thomasa Khuna (2001), użyte zostało na oznaczenie sytuacji, w której badacze posługują się uzgodnionym zespołem założeń (pojęć i teorii), generującym przyrost wiedzy w danej dziedzinie nauki. w innym

ważnym kontekście, jest używane w odniesieniu do rodzaju prezentowanego przez naukowców stylu myślenia, w sytuacji, gdy sam zbiór założeń ontologicznych i twierdzeń epistemologicznych, tworzących podstawy paradygmatu, nie musi być precyzyjnie uzgodniony lub gdy w dalszym ciągu jest przedmiotem uzgodnienia¹. w każdym przypadku, chodzi tu o podkreślenie właściwości nauki - instytucji społecznej, której historyczne trwanie łączy się z formami aktywności grup badaczy, różniących się sposobem teoretycznego i warsztatowego podejścia do wyjaśnianych problemów.

Zarówno pierwsze, jak i drugie rozumienie pozostają ze sobą w związku. Niezgoda bądź też różnica paradygmatyczna między sposobem uprawiania teorii w obrębie poszczególnych dyscyplin wiedzy, dotyczy bowiem nie tylko sytuacji, w której badacze różnią się przyjmowanymi założeniami organizującymi ich pracę teoretyczną, lecz jest także konsekwencją warunków w jakich funkcjonują poszczególne dyscypliny wiedzy oraz rodzaju motywów i zainteresowań, jakimi kierują się badacze. Te ostatnie elementy stanowią miękki komponent paradygmatu, odpowiadając bardziej za styl myślenia, który wyraża się zarówno w samym języku nauki, przekonaniach co do społecznych konsekwencji głoszonej wiedzy, jak i świadomości celów, którym ona służy.

Bez wątpienia wpływ na różnice paradygmatyczne między socjologią a gender studies ma odmienny bagaż doświadczeń, jaki niesie za sobą w pełni zinstytucjonalizowana socjologia w zestawieniu ze stosunkowo młodymi gender studies oraz obowiązująca w nich hierarchia celów poznawczych. Jak się wydaje u źródeł gender studies jako wyodrębnionej z nauk społecznych dyscypliny badań leży podkreślanie roli i znaczenia różnicy płciowej jako podstawowej reguły życia społecznego, co w socjologii jest zjawiskiem rzadkim w praktyce teoretycznej i badawczej.

Innym, praktycznym aspektem różnicy paradygmatycznej jest również zdecydowanie bardziej publiczny charakter prowadzonej działalności naukowej, obserwowany w przypadku gender studies. o ile rola i zadania socjologii publicznej wciąż są dyskutowane jako nieoczywiste, w czym ścierają się konserwatywne i zaangażowane nurty socjologii (Burawoy 2005), o tyle sytuacja gender studies przedstawia się zgoła inaczej. Zwykle bowiem ich

¹ Chodzi o sytuację teoretycznej dyskusji i zróżnicowania poglądów, które odwołują na dalszy plan precyzyjne uzgodnienie paradygmatu jako teoretycznego wzorca uprawiania nauki, co nie wyklucza wcale zgody co do kwestii rudymenarnych, wyznaczających sposób patrzenia na kwestie będące przedmiotem szczegółowych studiów w obrębie danej dyscypliny wiedzy. w tym sensie kreowanie stylu myślenia jest właściwe zarówno dla fazy przed paradygmatycznej, jak i paradygmatycznej w nauce.

przedstawiciele, oprócz tradycyjnej pracy naukowej, stają się przede wszystkim rzecznikami głoszonych haseł, manifestując na zewnątrz niezgodę na dyskryminujący charakter relacji między kobietami i mężczyznami w różnych przejawach życia społecznego (Środa 2008). i choć gender studies jako dyscyplina wiedzy jest coraz bardziej dojrzała, o czym świadczy postępująca złożoność refleksji teoretycznej, to znaczący wpływ na sposób jej społecznego odbioru ma wciąż praktyczne zaangażowanie jej reprezentantów na rzecz działań zmierzających do ukazania społecznej sytuacji kobiet na całym świecie. Pozostawmy jednak na boku ten aspekt społecznego procesu kształtowania tożsamości dyscypliny i skupmy się na podstawowym dla nas problemie paradygmatycznej niezgody między dyscyplinami, której źródłem jest odmiennosc w sposobie konceptualizacji istotnych atrybutów rzeczywistości społecznej przez socjologię i gender studies.

Społeczny konstrukttywizm jako zasada określenia rzeczywistości społecznej

Skrótowe choćby przedstawienie wszystkich aspektów, które składają się na odmiany stylów myślenia w kwestii teoretycznego znaczenia różnicy płciowej, wymagałoby obszerniejszych studiów, wykraczających zdecydowanie poza przyjętą tu formułę tekstu. z konieczności zatem, dla zachowania spójności toku dalszych rozważań, dokonano niezbędnego uproszczenia, zawężając dyskusję do kwestii różnicy w sposobie konceptualizacji rzeczywistości społecznej, której kluczowym elementem pozostaje społeczny konstrukttywizm. Główną osią konstrukttywistycznego myślenia jest przekonanie, iż wszelkie formy życia społecznego biorą się z samej jego społecznej natury, która powoduje, że rzeczywistość społeczna jest kategorią samoreferencyjną, a wszelkie formy życia społecznego są wytworem działań społecznych utrwalanych przez formy kultury. Konstrukttywizm – zależnie od wersji – odrzuca lub zawiesza tezy o pozaspołecznej czy pozakulturowej genezie życia społecznego, które byłyby formą kontemplacji bytów istniejących poza domeną rzeczywistości społecznej.

Konstrukttywizm w naukach społecznych nie ma swojego jednego źródła. Swoją popularność zawdzięcza z jednej strony rozwijanej od lat 70-tych ubiegłego wieku tzw. nieklasycznej socjologii wiedzy i sporom prowadzonym przez jej zwolenników z filozofią nauki w kwestii statusu nauki jako instytucji społecznej oraz wiedzy naukowej jako formy świadomości społecznej. z drugiej strony jest konsekwencją pogłębionej i znacznie ogólniejszej refleksji o naturze rzeczywistości społecznej, kształtującej zgodę co do ogólnych

wyobrażeń na temat natury życia społecznego, które można by określić mianem rozumu socjologicznego.

O ile w wątkach rozwijanych na gruncie socjologii wiedzy, w pracach Barry'ego Barnesy, Davida Bloora (1993) czy Bruno Latoura i Steve'a Woolgara (2011), widzimy głównie antropologiczne przestanki oraz metodologiczne motywy postawy konstruktywistycznej, rozumienia tego, czym jest nauka rozpatrywana jako forma aktywności społecznej, o tyle w szerszym znaczeniu elementy omawianego stanowiska znajdujemy w pracach Petera Wincha, Petera Bergera, Thomasa Luckmanna, Ervinga Goffmana, Pierre'a Bourdieu, Alaina Touraine'a. z tego też względu dla Anthony'ego Giddensa wątki konstruktywistyczne są trwałym dorobkiem socjologii interpretatywnej i wiążą się z wpływem filozofii języka na epistemologię nauk społecznych (Giddens 2011, s. 83-107). Jednakże szerzej ujęty konstrukttywizm społeczny, nie sprowadza się jedynie do kwestii podnoszenia roli języka, subiektywnych lub zrelatywizowanych faktów kulturowych w kształtowaniu życia społecznego, lecz ma podłoże ontologiczne wprost odnoszące się do natury rzeczywistości społecznej.

Rzeczywistość społeczna jest tym, co określić można mianem podstawowej (referencyjnej) dziedziny rozważań w naukach społecznych. w interpretacji socjologicznej stanowi ją zestaw przyjmowanych założeń, obejmujących ontologię życia społecznego, dzięki którym można nadać sens rozwijanym na ich bazie schematom teoretycznym. w takim znaczeniu odnajdujemy je u teoretycznych podstaw rozważań Talcotta Parsonsa (2009) czy Niklasa Luhmanna (2007). Zarówno tezy o systemowym charakterze rzeczywistości społecznej (Parsons) czy wskazanie na kwestię granicy między systemem społecznym a jego otoczeniem (Luhmann), mają status przedepistemologicznych aksjomatów i dla obu autorów stanowią punkt wyjścia w strategii budowania ogólnych perspektyw teoretycznych.

W każdym takim przypadku, gdy chodzi o tzw. wielką teorię, należy podkreślić związek, jaki zachodzi między rezultatami teoretycznych rozważań w postaci proponowanego modelu opisu społeczeństwa (grup, struktur czy instytucji społecznych) a rzeczywistością społeczną rozumianą jako rodzaj dziedziny rozważań, dla których określona postać refleksji teoretycznej ma sens. Innymi słowy, o ile rzeczywistość społeczna jest sferą założeń umożliwiających myślenie teoretyczne, i jako taka nie jest dostępną bezpośredniej obserwacji empirycznej, o tyle określony koncept społeczeństwa, model praktyk społecznych czy form świadomości społecznej, stają się kategoriami teoretycznymi, niezbędnymi w wyjaśnianiu

obserwowanej faktury zjawisk społecznych. Teoria będąc elementem praktyki badawczej, określa rodzaj zależności między rzeczywistością społeczną a obserwowanymi zjawiskami społecznymi. z kolei w ujęciu paradygmatycznym teoria uwikłana w styl myślenia, sama jest zjawiskiem społecznym, jako że implicite u podstaw zawiera określone wyobrażenie natury rzeczywistości społecznej, wikłając badacza w sytuację podwójnej hermeneutyki (Giddens 2001, s. 22).

To, co jest niewątpliwie spójnym dla socjologii i gender studies elementem konceptualizującym wyjaśnianie jest przyjęte założenie, iż społeczeństwo, przywołując tu określenie A. Touraine'a, jest konsekwencją samego siebie, co oznacza, że ludzie kształtują życie społeczne na swój obraz i podobieństwo. Jakkolwiek z tego stwierdzenia może wynikać konstruktoryzm społeczny akceptowany zarówno przez socjologie i gender studies, to zazwyczaj w przypadku oceny społecznej roli różnicy płciowej jest on interpretowany odmiennie.

(Nie)zauważana nierówność płci i jej implikacje

Przechodząc do kluczowych momentów refleksji o statusie różnicy płciowej w wyjaśnianiu natury życia społecznego zauważyć należy, że nawet jeśli założymy, iż sposób patrzenia na rzeczywistość społeczną przez badaczy reprezentujących rozum socjologiczny i gender studies domyka się w ramach wspólnej konstruktywistycznej płaszczyzny wyjaśnień, to własności teoretycznej narracji powodują różnice w istocie nie do pogodzenia. w skrajnym przypadku rozum socjologiczny, podejmując kwestię opisu i wyjaśniania faktury zjawisk społecznych, ma tendencję do wyłączenia roli różnicy genderowej poza zbiór własności określających rzeczywistość społeczną, podczas gdy gender studies do jej uwzględniania.

Dla przykładu, refleksja socjologiczna głównego nurtu nie opisuje różnicy płci jako teoretycznie znaczącej dla wyjaśnienia przyczyn i charakteru reprodukcji porządku społecznego w historycznie obserwowanych społeczeństwach. Przy czym nie należy mieć tu na myśli sytuacji, kiedy zauważa się i wyjaśnia fakt na przykład dysproporcji zarobków między kobietami a mężczyznami. Zwykle konsekwencje takich zjawisk rozpatruje się jako wtórne wobec podstawowych mechanizmów stratyfikacyjnych. w dyskusjach o mechanizmach stratyfikacyjnych socjologowie najczęściej przykładają wagę do takich mechanizmów społecznych zróżnicowań, w których za generowanie nierówności społecznych odpowiadają określone zasoby społeczne, jak bogactwo (kapitał) i władza (Ossowski 1986),

a ich konsekwencje są obserwowane w ramach uniwersalnych procesów rynkowych². w bardziej współczesnych opracowaniach na temat istoty społeczeństw zglobalizowanych pojawia się jeszcze wiedza jako trzeci podstawowy mechanizm różnicowania społecznego (Castels 2011). Dla Giddensa (2001) wytwarzanie życia społecznego dokonuje się w kontekście porządku, władzy i konfliktu, dla którego źródłem jest każdorazowo działanie społeczne o atrybutach mających co najwyżej podstawę psychologiczną, zasadniczo nie wrażliwą ze względu na płeć³. Rzecz w tym, że jakkolwiek różnica płci jest ważna dla opisu przebiegu procesów społecznych wówczas, gdy mówimy o kwestii płac, nierównościach edukacyjnych, etc., to traci na znaczeniu jako obiektywna i uniwersalna, w ujęciu społecznym, przyczyna nierówności społecznych. Pozbawiona teoretycznej wagi, staje się bardziej kwestią społecznej anomalii czy problemem społecznym, którego etiologii upatruje się w czynnikach leżących poza przedmiotem teoretycznego zainteresowania socjologii. w najlepszym razie omawia się przejawy nierówności płci w ich historycznie i kulturowo zmiennym przebiegu, albo też jej źródło tkwi w biologicznych ramach pełnionych ról społecznych. Jak obrazowo wyjaśnia to T. Parsons w opracowaniu poświęconym amerykańskiej rodzinie opublikowanym w 1955 r. (*The American Family: Its relations to personality and to the social structure*): „Naszym zdaniem podstawowy sposób wyjaśniania zjawiska przydzielania ról kobietom i mężczyznom musi odwoływać się do faktu, iż rodzenie i opiekowanie się dziećmi ustanawia silny i nieodwołalny prymat związku matki z małym dzieckiem” (cyt. za Renzetti, Curran 2005, s. 23).

W klasycznej socjologii, od czasów Karola Marksa, Emila Durkheima i Maxa Webera, główną rozważaną przyczyną porządku społecznego, we wszystkich jego przejawach właściwych nowoczesnym społeczeństwom, jest podział pracy. Ma on przede wszystkim strukturalne znaczenie (Giddens 2003, s. 214), które nie odnosi się w żaden sposób do trwałych i ograniczających działanie społeczne cech dyspozycyjnych podmiotów, mających źródło w biologii czy fizjologii człowieka. Innymi słowy, jakkolwiek konkretni ludzie mogą różnić się między sobą dowolnymi cechami (wzrostem, kolorem oczu, skóry, rodzajem płci, psychologiczną konstrukcją), to życie współczesnych społeczeństw, rozpatrywane w dłuższej perspektywie czasowej, reprodukuje się przyjmując za uniwersalne zasoby społeczne - efekty

² Jest to charakterystyczne dla Weberowskiego sposobu myślenia o porządku społecznym jako obiektywizującym się w ramach instytucji rynku (Weber 2002).

³ w tworzonej przez siebie koncepcji podmiotu działającego i działania Giddens (2003, s.43-52) sięga do wątków psychoanalizy oraz tradycji fenomenologicznej rozważając aspekty form świadomości-nieświadomości, jako własności strukturalnych.

społecznego podziału pracy. Max Weber (2002, s. 8), definiując podstawowe kategorie swojej socjologii rozumiejącej zauważa:

Możliwe, że przyszłe badania odkryją również nie podlegające rozumieniu regularności szczególnych sensownych zachowań, choć jak dotąd niewiele jest takich przykładów. Różnice biologicznych predyspozycji dziedzicznych („ras”) - jeśli i o ile dostarczono by statystycznie wiarygodnych dowodów ich oddziaływania na sposób socjologicznie istotnego zachowania, a więc zwłaszcza sensownego odniesienia działania społecznego – socjologia musiałaby uznać za dane, podobnie jak fakty fizjologiczne, w rodzaju potrzeb pokarmowych czy wpływy starzenia się na działanie.

Wpływ Webera na konstrukcję rozumu socjologicznego pozostaje znaczący do dziś.

W perspektywie genderowej status teoretyczny różnicy płci jest zgoła odmienny i ma swoje źródło w takiej konceptualizacji własności rzeczywistości społecznej, w której staje się ona podstawowym jej elementem. Jedną z przyczyn tego stanu rzeczy są przekształcenia rozumu socjologicznego, pozostającego, podobnie jak gender studies, pod wpływem analizy strukturalnej i antropologii, co zawdzięczamy pracom m.in. Emila Durkheima, Marcela Maussa, Claude’a Levi-Straussa, czy Pierre’a Bourdieu. Najważniejszym przesłaniem antropologii, płynącym z analiz zróżnicowanych społeczeństw i kultur jest przekonanie, iż reguły życia społecznego opierają się na strukturalnych własnościach rzeczywistości społecznej. Związek rzeczywistości społecznej ze społecznym ładem polega na stałym odtwarzaniu logicznej opozycji elementów tworzących formalne struktury rzeczywistości społecznej w formach życia społecznego, niezależnie od ich historycznej postaci. Takie podejście do objaśnienia porządku społecznego pozwala, jak wskazuje Levi-Strauss (2011), pokazać jako uniwersalne, zróżnicowane pod względem rzeczowym stosunki społeczne panujące w rodzinie, czy w obrębie praktyk magicznych. Drugie istotne odkrycie, które zawdzięczamy Maussowi (2001), wiąże się z konstatacją, iż jakkolwiek formy struktur regulujących praktyki społeczne istnieją obiektywnie, to sama ich geneza, niezależnie od przyjmowanych zróżnicowanych historycznych form, tkwi w przypadkowości, dla której nie ma pozaspołecznego uzasadnienia. To dlatego mimo tak wątpliwych podstaw zachowują one zadziwiającą trwałość wyjaśnia Pierre Bourdieu, wprowadzając koncepcję paradoksu doksy. Ten zdemaskowany proces społecznego zapomnienia wiedzy, wyjaśnia fenomen utrwalenia się opozycji płci w regułach życia społecznego i wynikającej z niej męskiej dominacji.

Przejawy męskiej dominacji są trwałe dzięki procesowi naturalizacji procesów historycznych i kulturowych. Jak zaznacza:

Istotą mojego przedsięwzięcia jest więc przywrócenie **doksie** jej paradoksalnego charakteru – w trakcie dokonywania przez nią transformacji historii w **naturę**; w trakcie przekształcenia przez nią arbitraryzmów kulturowych w (fenomeny) naturalne. Chcąc tego dokonać, trzeba w naszym własnym uniwersum (znaczeniowym) i naszym własnym widzeniu świata przyjąć punkt widzenia antropologa zdolnego odtworzyć (nie)znane nam zasady różnicujące kobiecość i męskość, a jednocześnie uchwycić ich arbitralny, przypadkowy charakter, ukazując dodatkowo ich konieczność socjologiczną (Bourdieu 2004, s.8).

W koncepcji Bourdieu kwestia opozycji płci jest pokazywana jako społecznie znacząca, obiektywna, uniwersalna, a zarazem społecznie skonstruowana.

Wreszcie w interpretacjach genderowych opozycja płci, podobnie jak dystrybucja wiedzy, bogactwa czy władzy, ma uniwersalny stratyfikacyjny sens. Michael Kimmel (2014), we wstępie do swojej książki „The Gendered Society”, zdecydowanie ujmuje kwestię gender jako fundamentalną dla rozumienia tego, czym jest społeczeństwo, kiedy stwierdza, że w rozumieniu kategorii gender nie chodzi wyłącznie o samą odmienność, czyli sposób w jaki społeczeństwo opisuje różnicę płci poprzez role przypisane [im] w społeczeństwie, lecz o zasadniczą nierówność genderową:

Gender to nie tylko system klasyfikacji, według którego biologiczni mężczyźni i biologiczne kobiety są sortowani i izolowani i socjalizowani tak, by wpasować się w przewidziane dla siebie odpowiednio rolę płciowe. Pojęcie gender odnosi się również do uniwersalnej nierówności kobiet i mężczyzn. Kiedy mówimy o gender, mówimy o hierarchizacji, władzy i nierówności, a nie jedynie o odmienności (ibidem, s. 15).

Przytoczone tu przykłady różnicy płciowej ujawniają przejawy odmiennej konceptualizacji rzeczywistości społecznej oraz inny sposób analizy życia społecznego. Można by w tym miejscu zapytać jakie są lub mogą być dalsze konsekwencje jej istnienia dla socjologii i gender studies?

Konkluzja

Mimo, jak wspomniano, zasadniczej zgody panującej w socjologii i gender studies, co do istnienia samoreferencyjnej rzeczywistości społecznej, w socjologicznej interpretacji istnienie

różnicy płciowej nie jest teoretycznie znaczące dla opisu podstawowych form społecznienia, czy to w wymiarze strukturalnym, czy interakcyjnym. Postrzega się ją raczej jako skutek niż przyczynę zjawisk, rozważając jej znaczenie w aspektach historycznych, psychologicznych czy fizjologicznych, a w ten sposób wyłączając ją z domeny rzeczywistości społecznej. Konstruktivistyczna moc wyjaśniania jest więc osłabiona, a sama koncepcja rzeczywistości społecznej w umiarkowanej i konserwatywnej interpretacji pozostaje w emergentnej relacji do zjawisk psychologicznych czy biologicznych.

Gender studies wyłamują się z takiego konserwatywnego schematu myślenia, przyznając różnicy płciowej znaczenie socjologiczne, wskazują zarazem na jej konstruktivistyczną genezę. Niezależnie od możliwych komplikacji, jakie niesie ze sobą konsekwentne utrzymywanie tezy o społecznie skonstruowanej różnicy płciowej, zwłaszcza jeśli wyłączymy z niej atrybuty biologiczne jako stanowiące referencję owej różnicy (Butler 2014), to nagrodą pozostaje zdolność pobudzenia wyobraźni socjologicznej dla lepszego zrozumienia faktury współczesnych społeczeństw. w tym też kontekście rację miał Marian Kempny (1994), kiedy prognozując stopniową utratę roli i znaczenia teorii socjologicznej na rzecz analizy antropologicznej, zauważył, że najważniejszym deficytem rozumu socjologicznego na obecnym etapie rozwoju teorii socjologicznej, pozostaje brak przekonującej teorii kultury, odpowiadającej wymogom współczesności.

Literatura:

- Barnes, B., Bloor, D. (1993). Relatywizm, racjonalizm i socjologia wiedzy. [W]: B. Barnes, D. Bloor, Mocny program socjologii wiedzy. Warszawa: IFIS PAN, s. 1-36.
- Bourdieu, P. (2004). Męska dominacja. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Burawoy, M. (2005). For public sociology. *American sociological review*, 70 (1), s. 4-28.
- Butler, J. (2014). Koniec różnicy seksualnej? [W:] Gender. Przewodnik Krytyki Politycznej. Warszawa, s. 70-94.
- Castells, M. (2011). Społeczeństwo sieci. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Giddens, A. (2001). Nowe zasady metody socjologicznej: pozytywna krytyka socjologii interpretacyjnych. Kraków: NOMOS.

- Giddens, A. (2003). Stanowienie społeczeństwa: zarys teorii strukturacji. Poznań: Zysk i S-ka.
- Kempny, M. (1994). Antropologia Bez Dogmatów - Teoria Społeczna Bez Iluzji. Warszawa: IFIS PAN.
- Kimmel, M. (2014). Człowiek jako gatunek zagrożony przez płć. [W]: Gender. Przewodnik Krytyki Politycznej. T. XXXVII. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- Kuhn, T. S. (2001). Struktura rewolucji naukowych. Warszawa: Fundacja ALETHEIA.
- Latour, B., Woolgar, S. (2013). Laboratory life: The construction of scientific facts. Princeton: University Press.
- Lévi-Strauss, C. (2011). Antropologia strukturalna. Warszawa: Wydawnictwo Aletheia
- Luhman, N. (2007). Systemy społeczne. Kraków: NOMOS
- Mauss, M. (2001). Socjologia i antropologia. Warszawa: Wydawnictwo KR
- Ossowski, S. (1986). o strukturze społecznej. Warszawa: PWN.
- Renzetti M., Curran D. J. (2005) Kobiety mężczyźni i społeczeństwo. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Parsons, T. (2009). System Społeczny. Kraków: NOMOS.
- Środa, M. (2008). Oświata, reforma, gender. [W]: A. Dzierzgowska, E. Rutkowska Ślepa na płć edukacja równościowa po polsku. Raport krytyczny. Warszawa: Fundacja Feminoteka, s. 4-7.
- Weber, M. (2002). Społeczeństwo i gospodarka. Zarys socjologii rozumiejącej. Warszawa: WN PWN